

Це версія файлу

http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ls/2009_18/18.11_sikorska_nakazovuy.pdf у форматі HTML.

Google автоматично генерує гіпертекстові версії документів, знайдених в Інтернеті. Page 1

Розділ II. Актуальні проблеми морфології

53

Ольга Сікорська

ББК 81.411.4-2-212

УДК 811.161.2'366.593'367.625

ФОРМИ НАКАЗОВОГО СПОСОБУ В НЕІМПЕРАТИВНОМУ ВИКОРИСТАННІ

У статті зроблено спробу простежити семантичні можливості форм наказового способу і з'ясувати

їх роль у вираженні функцій необхідності.

Ключові слова: наказовий спосіб, дійсний спосіб, метафора, необхідність.

У лінгвістичних дослідженнях з питань способу дієслова (В. М. Русанівський, К. Г. Городенська,

А. П. Загнітко, А. П. Грищенко, Л. І. Мацько) традиційно йдеться або про конкретні значення, що передаються

імперативними словоформами, або про відтінки єдиного значення волевиявлення. У складі речення значення

форм наказового способу може конкретизуватися як вимога, прохання, порада, умовляння. Усі ці відтінки

спонування створюються інтонацією, лексичним значенням дієслова, контекстом (ситуацією) і спеціальних

граматичних засобів для свого вираження не мають. Тому проблема транспозиції дієслівних способів в

українській мові спонукає до подальших роздумів та пошуків. Мета статті – розширити уявлення про арсенал

засобів вираження категорії потенційності в українській мові. Для цього необхідно дослідити й описати

специфіку способової транспозиції дієслівних форм і з'ясувати їх роль у вираженні функцій необхідності.

У системі українського дієслова широко представлена функціональна транспозиція: наказовий спосіб →

дійсний спосіб [Блик 1997:285; Шкурятяна 2000:380; Плющ 2000:282; Леонова 1983:192].

Взаємодія семантики

наказового та дійсного способів зумовлює поширеність транспозиції в сферу значень індикатива, особливо

дебітивності й можливості, які пов'язані з будь-якою темпоральною характеристикою.

Найвиразнішою

способовою метафорою в цьому випадку виступає незмінний дебітивно-оцінний

імператив: Вони над ними

знущаються, а ми їх пальцем не зачепи. Близьким до цього типу є імператив із значенням емоційної актуалізації

дії [Піддубська 2001:10-11]: Вона верещить на дитину, на крихітку, а я мовчи. Відповідні форми, вживані у

функції дійсного способу, мають додатковий значеннєвий відтінок негативного ставлення мовця до тих або

інших дій чи станів [Грищенко 1997:422]. Саме незмінний дебітивно-оцінний імператив й імператив із значенням емоційної актуалізації дії передають негативне ставлення суб'єкта до дії або іншої особи. На імперативну транспозицію вказує і А. В. Ісаченко [Ісаченко 1957:10]. Відірваний від граматичного контексту імператив сприймається вже не як наказ або заборона, а як вираження примусу або змушення, яке існує незалежно від мовця, необхідності, яка зумовлена зовнішніми обставинами: Вам добре, а я сина в університеті виховуй, менших в гімназії вчи. Таким чином, із зміною семантичного складу змінюється і модальне значення імперативної конструкції. Які ж конструкції можуть назватися конструкціями неімперативного вживання форм наказового способу? З одного боку, форма 2-ої особи однини наказового способу вживається в цілому ряді значень, які далекі від власне спонукання, в тому випадку, коли відбувається „відрив дії від її безпосереднього виконавця” і спостерігається „можливість адресувати наказ чи спонукання іншій особі” [Русская грамматика 1980:624]. Однак форма спонукального способу набуває нових значень не тільки у випадку зникнення/відсутності „безпосереднього виконавця”. Важливо враховувати, яку позицію займає мовець, чи є він джерелом волевиявлення, чи воно зовсім відсутнє. З іншого боку, транспозиція імператива можлива тоді, коли відсторонені обидва учасники діалогу. Крім того, один із учасників діалогу — мовець — може бути „усунений” не як учасник факту повідомлення, а як учасник події. У ролі першого мовець завжди присутній, важливо визначити його позицію. Другого учасника діалогу, адресата, може і не бути. На нашу думку, підхід до

© Сікорська О.О., 2009 Page 2

ЛІНГВІСТИЧНІ СТУДІЇ. Випуск 18

54

визначення неімперативного вживання форми наказового способу ґрунтується на тому, які диференційні семантичні ознаки втрачають своє значення і що з'являється замість них. Суттєвим тут є, яку позицію займає мовець і яка є об'єктивна модальність конструкції (реальна чи ірреальна). Транспоноване вживання імператива вказує або на будь-яку, довільно нав'язану виконавцю дію, або повинність, зумовлену одиничною ситуацією: Ви гуляєте, а я працюю (розм.). „Довільність”, яка виражається імперативом по відношенню до мовця, означає не тільки те, що мовець вільно розв'язує питання про надання якої-небудь дії деякому суб'єкту, „довільність” імператива стосується також плану вираження, причому в тому сенсі, що мовець вживає імператив у контексті, в якому звичайним є вживання іншого способу — або

кондиціонала, або індикатива. Однак, вживаючи імператив, мовець досягає більшої експресивності повідомлюваного, виражає своє суб'єктивне, зокрема, оцінне ставлення до дії. Мовець може вжити імператив або для вираження своєї волі, або для надання особливого колориту, що свідчить про „довільність” у виборі мовних засобів [Граб'є 1983:106].

В реченнях з дієсловами у формі наказового способу із значенням дійсного загальна модальність є реальною. Разом з тим важливо відзначити внутрішньосинтаксичне значення повинності, необхідності у відношеннях між дією, позначуваною даним дієсловом, і її суб'єктом [Белошапкова 1977:11]. Віднесеність до певного часового плану створюється синтаксичним оточенням, тобто впливає із синтаксичного контексту.

Отже, розглянуті синтаксичні умови вживання наказової форми створюють деяку її синкретичність: поряд з елементами наказовості, у ній чітко відчуються потенційні елементи або повинності, або умови [Мучник 1955:23]. Незмінний дебітивно-оцінний імператив визначається як член парадигми речення, тобто як самостійна синтаксична форма, що має свої власні граматичні характеристики і своє власне значення.

Загальним категоріальним значенням форми є значення повинності, необхідності: те, про що повідомляється, стає як приписуване, обов'язкове, необхідне і досить часто поєднується із змушеністю і, відповідно, набуває негативного ставлення суб'єкта, що є повинним. Відтінок змушеності, внутрішньо відхиленого припису „зовні” у значенні самої форми не міститься, а лише нашаровується на нього, і цим чинником створюється основне протиставлення всередині речень із значенням повинності. Дебітивно-оцінний імператив означає: те, про що повідомляється, є обов'язковим для здійснення незалежно від волі мовця.

Синтаксична форма дебітивно-оцінного імператива утворюється за участю форми 2-ої особи наказового способу дієслова. У двоскладних дієслівних реченнях ця форма сполучається з підметом будь-якої особи чи неособи; часто нею представлена узагальнена особа; у недієслівних реченнях повинність оформлюється за допомогою форми бути.

Утворення синтаксичної форми дебітивно-оцінного імператива можливе не для всіх типів речень, обмеження можуть створюватися і граматичною схемою речення, і його семантичною структурою [Шведова 1974:110-111].

Виходячи з цього, можна виділити такі різновиди речень із значенням повинності:

- 1) речення, що позначають повинність як змушеність: Всі пішли, а я сиди вдома і працюю; Ти розважаєшся, а я пиши; або повинність, що диктується звичаєм, тим, що прийнято. В середині кожної із груп можна встановити ті чи інші відтінки, з більшою або меншою визначеністю, що виявляються в конситуації.

Такі конструкції диференціюються залежно від характеру „суб’єкта, що змушує”; з цим безпосередньо пов’язана градація „суб’єктивного ставлення” того, хто „повинен”. Це ставлення може бути конкретно спрямованим проти того, хто змушує, приписує щось, і тоді воно може вилитися в „обурення і протест”.

Функціонування цих конструкцій: суб’єкт дії змушений діяти певним чином; джерелом цього примусу є зовнішні обставини або якась не названа особа, з точкою зору якої мовець не погоджується. Протиставлення позиції мовця позиції іншої особи є характерною ознакою даного способу вираження повинності: Він повинен писати конспект — Він пиши конспект. Дана конструкція виражає цілий комплекс модальних значень: об’єктивно-модальне значення реальності, внутрішньосинтаксичне значення повинності і протиставлення позиції двох носіїв оцінки даного значення [Филипповская 1978:21]. „Примушувачем” іноді є окрема особа або особи: з чиеїсь точки зору необхідно, потрібно або чиеюсь поведінкою спровокована дія (діяльність, стан) повинним суб’єктом внутрішньо відкидається, не сприймається. Таке внутрішнє несприйняття не пов’язане обов’язково з невиконанням: протест може бути спрямований проти стосунків, що склалися, діяльністю, що нав’язується: Ви мене покинули, а я знову іди до цих царів (М. Соколян). Вони телевизор дивляться. А ти все кидай і розповідай казку їхнім дітям (розм.); — Ми пішли, а ти сиди тут! Охороняй!; Ти диви, який великий пан прийшов. Вставай! Відчиняй йому двері! Зустрічай його! (розм.); Ви розважаєтесь, а я за вас відповідай.

Речення, де форма наказового способу позначає змушену, небажану для суб’єкта дію, сполучається із суб’єктом 1-ї або 2-ї особи і часто функціонує у складі протиставних конструкцій [Шмелёв 1961:51]. Таким реченням, зазвичай, притаманна інтонація обурення, образи, протесту: Братва відпочиває, а я працюю!; — Де мої книжки, рукописи, забрані під час арешту? Поцікавилися: справді вилучено Грушевського, Винниченка, Хвильового...

Вожді, ідеологи самостійної і незалежної. А йому повертай! (М. Олійник). Самі не знають куди ідуть. А я — пам’ятай за всіх (розм.). „Нав’язана” ситуація в протиставних конструкціях зазвичай слідує за об’єктивною ситуацією, але в поодиноких випадках порядок може змінюватися і протиставний сполучник а вводить об’єктивну ситуацію [Храковский 1986:238]: Я — збирай підписи, а вони сидять, язики чешуть (розм.). У випадку, коли „примушувачем” є не особа, а зовнішні обставини, події, ситуація, що склалася, тобто, коли немає сутички індивідуальних воель, ступінь конкретно не спрямованого протесту виявляється послабленим і з’являється суб’єктивно-модальний відтінок „невдоволення”, небажання або навіть оцінки ситуації, як складної, Page 3

що потребує зусиль. У реченнях цього значення трапляються випадки суб'єктивної детермінації давальним

відмінком: Відчули себе героями! Дякували б, сиділи тихо, так ні, повертай їм звання, титули, громадянську

честь, мало не вибачайся. В партії поновлюй! (М. Олійник). А що це мені все копай, поливай!; Самі

понапиваються, а мені розвозь! (розм.).

Безпосередні значеннєві співвідношення таких речень — співвідношення з предикативним прикметником

повинен, а при запереченні — з не повинен: А я за вас відповідай — А я повинен за вас відповідати (розм.);

2) речення, у яких змушеність зумовлюється обов'язковістю офіційності посади: Таке життя вчителя: з

ранку до вечора перевіряй зошити (розм.); Розберися сам. Потім поговоримо. Моя консультація, чи як її

назвати, буде упереджена. Як юрист, правник вирішуй (М. Олійник). Хто відповідати за це буде? Максим за

все відповідай. І за порядком слідкуй, і суботники проводи (розм.). Такі речення співвідносяться з реченнями з

предикативним прикметником зобов'язаний: Він за всіх відповідай — Він зобов'язаний за всіх відповідати;

3) речення, у яких змушеність зумовлюється перебуванням десь, належністю до якогось певного місця,

групи, середовища, сфери діяльності, суспільного статусу: Я не люблю міського життя. — Тут живи не як

хочеш, а як бабки хочуть (розм.); Ти чоловік — ти і заробляй! (розм.); Робота продавця кропітлива. Тому

подай, покупки запакуй, та ще й усміхайся кожному (розм.); І народи — плати, і хорони — плати! (розм.). Тут

наявне співвідношення з предикативним прикметником змушений та предикативами треба, доводиться,

мусити: Живи не як хочеш — Треба (доводиться, змушений) жити не як хочеш;

4) речення, у яких змушеність зумовлена конкретною ситуацією або подією: Скільки засуджено невинних

і скільки різних злочинців вештаються світом. От і візьмися, виведи на чисту воду бодай одного — двох

(М. Олійник). Хочеш жити — викручуйся. Владі ти потрібен тільки як робоча сила, постачальник

(М. Олійник). Бігай через тебе (розм.). Функціонування даного значення здійснюється і у складі протиставних

конструкцій: Одні бігають по магазинах, а інші за них план виконуй (розм.).

Спостерігається співвідношення з

лексемами змушений, доводиться: Інші за них план виконуй — Доводиться виконувати.

Таким чином, у реченнях, які описані вище, в конситуації обов'язково присутній суб'єкт, що змушує, або

наявна ситуація, що змушує.

Подибуємо речення, що позначають повинність, зумовлену звичаєм, тим, що прийнято, або повинність,

що диктується узусом, тобто імператив із значенням емоційної актуалізації дії. Речення з незмінним дебітивно-оцінним імперативом відрізняються від конструкцій із значенням емоційної актуалізації дії тим, що в них відсутня функція змушеності. Загальною, з'єднуючою є функція „належить, годиться, слід”: Я знав: крутись білкою, змією повзай.; Спочатку вивчись, знаннями заволодій.; Ти молодий, значить співай, веселись.; Не годиться вам ходити. Я учень, я і ходи.; Від тюрми та від суми не зарікайся (розм.). В таких реченнях відношення суб'єкта до дії залишається невиявленим. Функція узуальної зумовленої повинності перетинається із суб'єктивно-модальною: а) незадоволення з приводу невідповідності узусу, що диктується (=треба дотримуватися того, що прийнято): Якщо винна, так визви, поясни, допоможи (розм.). Взявся навчати, так і вчи (розм.); б) оцінка ситуації як складної: Завчи звички пташині, пам'ятай час прильоту, різним посвистом свисти (розм.); в) оцінка дії як простої, доступної, такої, яка легко здійснюється (=треба тільки): За словами директора, у них під руками золоте дно: греби та греби (розм.) В пропонуваніх конструкціях зв'язок дії з суб'єктом встановлює мовець. Л. А. Бірюлін [Бірюлин 1990:243] називає такі конструкції ”імперативи-цитати” і зазначає, що при цитуванні в одному акті мовлення прескрипції з іншого (який передую) акту мовлення утворюється висловлення, що більшою мірою виражають значення повинності, ніж значення припису певної поведінки. Хоча останнє не зникає зовсім, воно лише виявляється „вставленим” у новий акт мовлення. Такого роду імперативи-цитати вчений розглядає як проміжну групу між прямими імперативами та імперативами з нестандартною семантикою. Всі вказані функції (варіанти функцій) виражаються у контексті і лексично, і за допомогою інтонації. У конструкції типу: Викликає мене вчитель до дошки і диктує. Через тиждень знову до дошки, і знову пиши — слово пиши можна вимовити з типовою наказовою інтонацією, тоді буде представлено просте відтворення чужого наказу, а можна вимовити з інтонацією протесту або незадоволення, що є найбільш типовою для таких форм. У цьому разі це буде висловлення, яке трактується з точки зору особи, до якої адресується імператив. Характерною особливістю імператива є його реалізація тільки за наявності двох учасників: мовця (особи, що виявляє волю) і слухача (адресата волевиявлення). При цьому зміст імператива не є тотожним для особи, що наказує, та для об'єкта волевиявлення. Такі випадки вживання імператива подаються не як „розпорядження”, а як „виконання”. Форми незмінного дебітивно-оцінного імператива та імператива із значенням емоційної

актуалізації дії об'єднують в собі ряд приватних значень повинності, змушеності, узуальної зумовленості.

Вживання конструкцій з формами наказового способу для опису ситуацій необхідності найчастіше

виявляються синтагматично пов'язаними: а) передається ряд однорідних дій одного суб'єкта: Так з ранку до

ночі: і посуд мий, і дитину годуй, і на городі порпайся (розм.); б) або двох дій різних суб'єктів, що знаходяться

у відношенні контрасту: Вони наплутали, а ти розплутуй (розм.); в) опис окремої дії одиничного суб'єкта (в

особливих контекстних умовах): Ну і життя: з ранку до вечора їсти готуй [Цейтлин 1990:150]. За допомогою

імперативних конструкцій можна описати як реалізовані, так і нереалізовані ситуації:

Вони пішли, а я сиди тут,

думай! (розм.) (реалізована ситуація); Ти батько — ти і забезпечуй (розм.) (прихований докір, що дія не

здійснюється). Page 4

ЛІНГВІСТИЧНІ СТУДІЇ. Випуск 18

56

Функція повинності існує і проявляється в наборі декількох більш приватних, конкретних варіантів. Це

свідчить про те, що ця функція виникає не в результаті мовленнєвої транспозиції наказовості, а належить

граматичній формі як її категоріальна характеристика. Функція ця регулярно виявляється за певних

синтаксичних умов, у системі парадигматичних протиставлень у реченнях, які будуються за різними

структурними схемами. Все це дає підстави вважати функцію повинності окремою і самостійною об'єктивно-

модальною функцією, що посідає особливе місце в ряду синтаксичних ірреальних способів. Як одна з форм

речення форма дебітивно-оцінного способу має свої власні ознаки і характеристики — граматичні, смислові,

інтонаційні, які протиставляють її іншим формам речення: 1) наявність власного граматичного (синтаксичного)

упорядкування, яке не збігається з граматичним упорядкуванням наказового способу; 2) наявність власних

інтонаційних характеристик, своїх власних співвідношень інтонаційних варіантів, що не збігаються з

інтонаційними варіантами форм синтаксичного наказового способу; 3) наявність власного інваріантного

значення, що послідовно виявляється в системі більш приватних значень; 4) наявність власних функціонально-

змістових співвідношень з реченнями інших граматичних структур, що позначають повинність; 5) за певних

синтаксичних умов — можливість сполучення з суб'єктним детермінантом у формі давального відмінка. З цього

приводу існує інша точка зору, що зарахування таких форм до числа синтаксичних способів приведе до

неправомірного розширення меж об'єктивної модальності як формальної категорії, оскільки наявність функції

повинності (поруч із значенням необхідності і можливості) не є регулярною і
 обов'язковою, а перетин її з
 функцією змушеності і протиставленням позицій двох осіб — тим більше [Филипповская
 1978:21]. В такому
 вживанні імперативної форми варто бачити „перехідні”, „гібридні” або „проміжні”
 [Шмелёв 1961:51] випадки,
 що приєднуються до системи наказового способу.
 Отже, можна констатувати, що функції повинності, неминучості передаються формами
 наказового
 способу у значенні дійсного найчастіше в експресивному мовленні. Форми наказового
 способу позначають
 реальну модальність речення і виражають внутрішньосинтаксичну функцію повинності
 між дією та її
 суб'єктом. Вони виступають контекстуальними синонімами форм дійсного способу,
 відрізняючись від них
 особливою експресією змушеності, протесту. Речення із функцією повинності, зазвичай,
 мають обов'язкові
 компоненти: мовець+причина, що змушує до дії,+суб'єкт (агенс)+дія. Результати
 дослідження можуть сприяти
 подальшому вивченню і розв'язанню проблем, пов'язаних із категорією потенційності.
 Література
 Белошапкова 1977: Белошапкова В. А. Современный русский язык. Синтаксис. — М.:
 Высшая шк., 1977. —
 248 с.
 Бирюлин 1990: Бирюлин Л. А. Побуждение к действию в актах речи // Теория
 функциональной
 грамматики: Темпоральность. Модальность. — Л.: Наука, 1990. — С. 185-244.
 Блик 1997: Блик О. П. Українська мова: Фонетика, орфографія, лексика і фразеологія,
 будова слова
 (морфеміка), словотвір, морфологія. — К.: Четверта хвиля, 1997. — Ч. 1. — 397 с.
 Грабье 1983: Грабье Вл. Семантика русского императива // Сопоставительное изучение
 русского языка с
 чешским
 и
 другими
 славянскими
 языками.
 —
 М.:
 Изд-во
 МГУ,
 1983.
 —
 С. 105-128.
 Грищенко 1997: Грищенко А. П. Дієслово // Сучасна українська літературна мова / За ред.
 А. П. Грищенка. — К.: Вища шк., 1997. — С. 403-446.
 Исаченко 1957: Исаченко А. В. К вопросу об императиве в русском языке // Русский язык
 в школе. —
 1957. — № 6. — С. 7-14.
 Леонова 1983: Леонова М. В. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. - К.:
 Вища школа, 1983.
 — 264 с.

Мучник 1955: Мучник И. П. О значениях форм повелительного наклонения в современном русском литературном языке // Учен. зап. Моск. обл. пед. ин-та. – 1955. – Т. 32. – Вып. 2. – С. 13-35.

Піддубська 2001: Піддубська І. В. Модальна і темпоральна транспозиція дієслівних форм: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Донецьк, 2001. – 19 с.

Плющ 2000: Плющ М. Я. Граматика: Морфологія // Сучасна українська літературна мова / За ред. М. Я. Плющ. - К.: Вища шк., 2000. – С. 198-310.

Русская грамматика 1980: Русская грамматика: В 2-х т. – М.: Наука, 1980. – Т. 1. Морфология. – 783 с. – Т. 2. Синтаксис. – 710 с.

Филипповская 1978: Филипповская И. А. Модальность предложения. – Душанбе: Б. и., 1978. – 51 с.

Храковский 1986: Храковский В. С., Володин А. П. Семантика и типология императива. Русский императив. – Л.: Наука, 1986. – 270 с.

Цейтлин 1990: Цейтлин С. Н. Необходимость: Общая характеристика семантики необходимости // Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. – Л.: Наука, 1990. – С. 142-156.

Шведова 1974: Шведова Н. Ю. О долженствовательном наклонении // Синтаксис и норма. – М.: Наука, 1974. – С. 107-121.

Шкурятяна 2000: Шкурятяна Н. Г., Шевчук С. В. Сучасна українська літературна мова. – К.: Літера, 2000. – 688 с. Page 5

Розділ II. Актуальні проблеми морфології

57

Шмелев 1961: Шмелев Д. Н. Внеимперативное употребление формы повелительного наклонения в современном русском языке // Русский язык в школе. – 1961. – № 5. – С. 50-55.

In the article was attempted to trace semantic possibilities of forms of imperative mood and find out their role in expression of functions of necessity.

Keywords: imperative mood, indicative mood, metaphor, necessity.

Надійшла до редакції 21 жовтня 2008 року.